

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՋՈՒՏՅԱՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆՅ Տ.Մ.

Ըստ վիճագիր արձանագրությունների՝ 1206-1230-ական թվականներին Այրարատի կողմնակալության առաջին տիրակալ Վաչե Ա Վաչուտյանի տոհմաբանության արմատները պապից այն կողմ չեն անցնում: Տոհմաբանական արձանագրությունները փորագրված են Հաղբատի և Սանահինի եկեղեցիների պատերին: Ավելի ուշ շրջանում նրանց տրված Նիգ-Արագածոտնի տարածաշրջանի արձանագրություններում ծննդաբանական տեղեկությունները հիմնականում վերաբերում են հետագա սերունդներին:

Հաղբատի արձանագրություններից հայտնի է, որ Վաչեի հայրը Սարգիսն է, մայրը՝ Կատան, իսկ Սարգսի հայրը՝ Վաչուտը, որի անունով էլ այս տոհմն իրեն անվանել է Վաչուտյան:

Վաչուտյանների տոհմի առաջին ուսումնասիրողներից մեկը հայր Ղևոնդ Ալիշանն է: Նա, համադրելով ձեռքի տակ եղած արձանագրությունների և հիշատակարանների տվյալները, կազմել է Վաչուտյանների տոհմաձառը¹: Սակայն Ալիշանը տոհմաձառում պապ Վաչուտին տվել է նաև Վաչե անունը, Վաչուտի որդի Սարգսին կոչել է նաև Քուրդ և ներկայացրել է Սարգիս Քուրդ Ա անունով, նույնացրել է Քուրդ Ա-ի /ըստ Ալիշանի՝ Քուրդ Բ/ որդիներ Հասանին և Տայիրին, կրկնելով Զաքարիա սարկավագին՝ Քուրդ Բ Անբերդեցուն /ըստ նրա՝ Քուրդ Գ/ որդի է դրել Թայիկին: Ղ. Ալիշանը խախտել է Վաչուտյան մի քանի իշխանների տիրակալության տարեթվերը, չի նշել Քուրդ Ա-ի եղբոր՝ Վաչուտի որդիներին, Հասանից հետո իշխանությունը վերագրել է Քուրդ Բ-ին: Ահա Ղ. Ալիշանի կազմած տոհմաձառը.

Վաչե կամ Վաչուտ
Սարգիս Քուրդ Ա /յելս ԺԲ դարու/
Վաչե = կին՝ Մամախաթուն, յամս 1213-32

¹ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, *Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վեներիկ, 1890, էջ 253:*

**Վաչուտ 1235-67 Քուրդ Բ Մեծ = կին՝ Խորիշահ Մամիկոնեան
Դավիթ Վաչե վաղամեռ Տայիր-Հասան 1283=կին՝ Արուս
խաթուն դուստր Ուքանայ
1317 Քուրդ Գ Անբերդեցի = կին՝ Խոյան կամ Խուանդ խաթուն
Թէոդորոս Չրքին, Թայիկ**

Հետագա շրջանի ուսումնասիրողները, հենվելով հիմնականում Ղևոնդ Ալիշանի կազմած տոհմաճառի տվյալների վրա, կրկնել են նույն սխալները:

Իր հանդեպ Զաքարյան եղբայրների վստահությունը մեկնաբանելու նպատակով՝ Վաչե Ա-ն Հովհաննավանքի գավթի 1217 թ. շինարարական արձանագրությունում հայտնել է. «ՈԿԶ /1217/, ի ծագմանէ շնորհացն Ա/ստուծոյ, ի հիմնանալ եւ լուսաւորիլ եկեղեցեացս գաւառիս Արայրատու ի ձեռն երկուց եղբարց հարազատաց Զաքարիայի եւ Իւանէի, եւ արդարածնունդ գաւակաց սոցա Շահնշահի եւ Աւագի: Ես՝ Վաչե իշխանաց իշխան, որդի Սարգսի Վաչուտանց, սիրեցեալ ի սոցանէ մեծաւ պատուով, վ/ա/ս/ն/ հաւատարիմ ծառայութե/ան/ իմո կոչեցա ի գործ վերակացութե/ան/ գաւառիս»²:

Վաչե Ա-ն հականե-հանվանե հայտնել է, որ ինքն Այրարատի կողմնակալ-կուսակալ-փոխարքայի պաշտոնը և իշխանաց իշխանի կոչումը ստացել է Զաքարյանների բանակում հավատարիմ ծառայության համար: Նույն փաստի վերաբերյալ Զաքարիա Քանաքեռցին գրել է. «Բայց զի որպէս ասացաք գալուստ առաջնոյն Զաքարիայի ամենայն ծառայիք, ունէր եւ ծառայ մի եւս Սարգիս անուն՝ յազգէ Աժդահակայ՝ որ Վաչուտանց կոչէին: Այս Սարգիսս տեւեաց մինչեւ ցվերջին Զաքարիա, եւ ծնաւ նա որդի մի եւ անուանեցաւ Վաչե, որ սիրեցաւ ի Զաքարէ եւ եղեւ հաւատարիմ տան նորա: Եւ վասն միամիտ ծառայութեան իւրոյ կարգեաց զնա իշխանաց իշխան եւ ետ նմա մեծութիւն եւ իշխանութիւն ամենայն Արագածոտանն, Շիրակայ, Նգայ, Անբերդու եւ յամենայն եզերաց նորա՝ մինչեւ ցերասխաճոր»³:

Զաքարիա Քանաքեռցու շարադրյալ հատվածի «յազգէ Աժդահակայ» հաղորդմամբ էլ պատմագրության մեջ շրջանառության մեջ է դրվել Վաչուտյանների՝ մարական (քրդական) ծագման վերաբերյալ վարկածը: Հայ

² **Ղաֆադարյան Կ.**, *Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները*, Ե., 1948, էջ 82:

³ **Զաքարիա Քանաքեռցի**, *Պատմութիւն, Կոնդակ սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, աշխատասիրությամբ Ա. Վիրաբյանի*, Ե., 2015, էջ 182-183:

ժողովրդի պատմությանն անձանոթ չէ հայ իշխանական տներին այլագրի ներկայացնելու փաստը: Դեռևս պատմահայր Մովսես Խորենացին հրեական ծագում էր վերագրում Բագրատունիներին, Գնթունիներին: Ուշ միջնադարում հայ պատմիչները (Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան պատմիչ) քրդական ծագում են վերագրել հայկական պետության վերականգնողներին՝ Զաքարյանների նախնիներին և նրանց ենթականերին, մասնավորապես՝ Վաչուտյաններին:

Մեր կարծիքով, Վաչուտյաններին քրդական ծագում վերագրելու Զաքարիա Քանաքեռցու կողմնը Վաչուտյան տոհմում Քուրդ անվան գոյությունն է, որ բավականաչափ տարածված էր միջնադարյան հայկական այլ անվանի տոհմերում ևս: Օրինակ, ոմն Քուրդ իշխան Սյունյաց (VIII դ.), Քուրդ Ամատունի, Քուրդիկ Մամիկոնյան (IX դ.), Քուրդ Արծրունի, իշխան Կայենի, Մահկանաբերդի (XIII դ.), մորեղբայր Զաքարե Բ և Իվանե Ա Զաքարյանների, Թիֆլիս քաղաքի ամիրապետ, Քուրդ Համազասպյան-Մամիկոնյան, Սմբատի որդի Քուրդ՝ Ուքանանց տոհմից (XII-XIII դդ.) և ուրիշներ⁴: Սխալ ու հակագիտական է Զաքարյաններին քրդական ծագում վերագրելը: Ցավոք, պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը, առանց լուրջ կռիվների, ուղիղ իմաստով ընդունելով Կիրակոս Գանձակեցու հիշատակությունը, գրել է. «Ասպարեզ գալով քրդական այս (Շեդդադյաններ, Էյուբյաններ-Պ.Տ.) իշխողներից փոքր-ինչ առաջ, Զաքարյանները ունեցան այն առանձնահատկությունը, որ ասիմիլիացիայի ենթարկվելով հայկական կամ վրացական միջավայրում՝ կորցրեցին իրենց էթնիկական նախապատկերը: Անհավանական չէ, որ քրդական ծագում ունեցած լինեն նաև Զաքարյանների հետ Հայաստան գաղթած և Ամբերդում ու Արագածոտնում նրանցից իշխանություն ստացած Վաչուտյանները»⁵:

Զաքարիա Սարկավագի գրառումը Վաչուտյանների մարական ծագման մասին հիմք է ընդունել նաև Հ. Շահբազյանը⁶:

Անհասկանալի է, որ Զաքարե Բ-ի և Իվանե Ա-ի՝ Ամբերդի արձանագրությունում Արծրունի⁷, Իվանե Ա-ի՝ Հաղարծնի արձանագրությունում

⁴ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Ե., 1962, էջ 223 և հետո:

⁵ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մարզի պատմության, հ. Ա, Ե., 1957, էջ 153:

⁶ Շահպազեան Յ., Քիւրդո-հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 51-52:

⁷ Տեր-Առնոյան Ա., Զաքարեի և Իվանեի արաբադատ արձանագրությունն Ամբերդում (Պատմա-քանասիրական հանդես, 1971, N 1, էջ 185-188):

Բագրատունի⁸ ներկայանալու փաստերը դրվում են մի կողմ, և նրանց համար կենսագրություն է հորինվում⁹: Պատմաբան Հակոբ Մանանդյանը Ջաքարիա Քանաքեռցու շարադրանքի աղթիվ գրել է. «Ջաքարիա Սարկավագի այս վկայությունը Վաչուտյանների ծագման մասին Աժդահակի կամ մարաց ցեղից, ինչպես և նրա վերոհիշյալ վկայությունը Ջաքարյանների գաղթի մասին Բաբելոնից, ըստ երևույթին, նրա սեփական ենթադրություններն են, որ կարոտ են ստուգման»¹⁰:

Ինչպես մատենագիտական, այնպես էլ ժամանակակից վիմագրական ոչ մի աղբյուր Վաչուտյանների մարական ծագման վերաբերյալ որևէ տեղեկություն չի պարունակում: Դեռևս ժամանակին Քուրդ անվան հիշատակությունից ընթերցողների մոտ շփոթություն չառաջացնելու նպատակով պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին Քուրդ Ա Վաչուտյանի մասին գրելիս՝ անվան հիշատակությունից անմիջապես հետո, շեշտել է նրա՝ «հայ ազգավ, կրօնիք քրիստոնեայ» լինելը¹¹, որպեսզի հենց իր ապրած ժամանակներում մարդու անունով նրան ազգային այլ պատկանելություն չվերագրվի¹²:

Վերջերս իր «Ջաքարիա Քանաքեռցու կյանքը և պատմագրական ժառանգությունը» թեկնածուական ատենախոսության մեջ թեմային անդրադարձել ու եղած կարծիքները քննարկել է նաև պատմաբան Արմեն Վիրաբյանը¹³ և եզրակացրել, որ «Իրականության մեջ... Վաչուտյանները հայկական ծագում ունեն»¹⁴:

⁸ Դիվան հայ վիմագրության, պր. VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին Ավագյան Ս., Ջանփոլադյան Հռ., Ե., 1977, էջ 22:

⁹ Մանրամասն տե՛ս **Շահնազարյան Ա.**, Վահրամյանների իշխանությունը, Ե., 1990, էջ 37 և հետո:

¹⁰ **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. Գ, Ե., 1977, էջ 159:

¹¹ **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պարմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 365:

¹² Վաչուտյանների մարական (քրդական) ծագման հակազդիտական լինելու վերաբերյալ տե՛ս **Պետրոսյանց Տ.**, Վաչուտյան իշխանական տան տոհմաճառը (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1981, N 3, էջ 139-147), **նույնի՝** Վաչուտյաններ, Ե., 2001, էջ 27-28 և 63-րդ ծանոթագրությունը:

¹³ **Վիրաբյան Ա.**, Ջաքարիա Քանաքեռցու կյանքը և պատմագրական ժառանգությունը, թեկնածուական ատենախոսություն, Ե., 2012, էջ 28-29: Տե՛ս նաև **Ջաքարիա Քանաքեռցի**, նշվ. աշխ., էջ 14:

¹⁴ Նույն տեղում:

Զաքարիա Քանաքեոցու հիշատակած շարադրանքից քննարկելի է ևս մեկ փաստ: Նա գրել է, որ Վաչե Ա-ն ստացել է նաև Շիրակի նկատմամբ իշխանություն, որն այլուստ և այլ փաստերով չի հաստատվում:

Վաչե Ա-ի հոր՝ Սարգսի մասին հիշատակություններ պահպանվել են Սանահինի վանքում: XII դ. վերջերին կամ XIII դ. սկզբին թվագրված արձանագրությունը փորագրված է Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատին դրսից. «Յանուն Ա/ստուծոյ գրեցաք զծառարդարին աւուր ժամն Սարգսի՝ Վաչուտին որդոյն, արդեամբ դստեր իւրո Վանենի»¹⁵: Այս տողերին հետևել է նվիրատուի՝ Սարգսի դուստր Վանենիի անեծքի բանաձևը, որ այժմ մաշված-քայքայված է: Այս արձանագրությունից պարզվում է, որ Վանենին հոր՝ Սարգսի հիշատակին ծառարդարի տոնին պատարագ է գնել:

Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մեծ գավթի կառուցումից հետո, գուցե ելնելով այն բանից, որ այն իրականացրել է հենց Սարգսի որդի Վաչե Ա-ն, եկեղեցու ծառայողները Վանենու արձանագրությունը վերափորագրել են Վաչեաշեն մեծ գավթի հյուսիսային նավի հյուսիսարևմտյան սյան կամարի վրա՝ ազատ շարադրությամբ. «Յանուն Ա/ստուծոյ, ես՝ հայր Յովանէս եւ եղբարքս գրեցաք ծառարդարին ժամն Սարգսի Վաչուտին որդոյն զամէն եկեղեցիքս, արդեամբ/ք դստերն իւրոյ Վանենէ: Ով խափանէ նզովս առցէ յԱ/ստուծոյ»¹⁶: Հետևում է, որ Վանենու բնօրինակ արձանագրությունը գրվել է ավելի վաղ, քան 1211 թ.՝ գավթի կառուցումը, և միայն այդ թվականից հետո է փոխադրվել-փորագրվել նաև գավթում: Սա նաև հիմք է տալիս մտածելու, որ ինչպես Վաչե Ա-ն, այնպես էլ նրա քույրը, ծնողները բնակվել են Հյուսիսային Հայաստանում: Պատմաբան Հ. Եղիազարյանը գրել է, որ Սանահինի վանքի գավթում տապանաքարերի մեջ է նաև Սարգիս Վաչենակե նշանավոր իշխանի տապանաքարը¹⁷: Կարո Ղաֆադարյանը, հրատարակելով Սանահինի գավթում եղած տապանագրերը, Վաչենակե (կամ Վաչուտի որդի) տոհմանունով տապանաքար չի նշել¹⁸: Ղ. Ալիշանը կարծել է, որ Վաչույանների նախահայրը կարող է լինել Երնջակ գավառի Բանանեար-Ապարաներ կամ

¹⁵ Ղաֆադարյան Կ., Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Ե., 1957, էջ 98:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 133:

¹⁷ Եղիազարյան Հ., Ավալերդու շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Ե., 1952, էջ 14:

¹⁸ Ղաֆադարյան Կ., Սանահինի վանքը, էջ 141-144:

Ապարան մեծ գյուղաքաղաքի Ամենայն սրբոց եկեղեցում թաղված Վաչուտը՝ «ԹՎ/ին/ ՈԻԳ /1174/ Ես՝ Վաչուտ, ծառայ Քրիստոսի կամ ի տապանի եւ սպասեմ գալստեան Տեառն, աղաչեմ յիշել»¹⁹: Կարծում ենք՝ այստեղ, բացի անվան նույնությունից, ուրիշ կապ լինել չի կարող:

Սանահինի գավթի կառուցումն ավարտելուց հետո շինության ճակատային մասում, կանգնեցվել է գեղաքանդակ խաչքար, որի քիվին փորագրվել է. «Նշանդ Ա/ստուծոյ/ յաւգնեա Քրդի, Խորիշահի եւ զաւ/ա/կաց նոցա»: Խաչքարերի տեղադրությունը Վաչեաշեն գավթի մոտ, դրա վրա եղած արձանագրության մեջ հիշված անունները հիմք են տալիս պնդելու, որ այն պատկանում է Վաչուտյան տոհմի ներկայացուցիչ Վաչե Ա-ի որդի Քուրդ Ա-ին: Հավանաբար, խաչքարը կանգնեցվել է 1220 կամ դրան հաջորդող թվականին²⁰:

Վաչուտի որդի Սարգիսը Զաքարյան տան գործակալներից է եղել և նպաստել է որդու առաջընթացին Զաքարյանների զորաբանակում²¹: Եթե հոր գործունեության մասին ոչ մի հիշատակություն չկա, ապա Վաչե Ա-ի մասին մեզ հասած տեղեկությունները թույլ են տալիս կարծելու, որ Վաչե Ա-ն զորահրամանատար է եղել: Քուրդ Ա-ն հորն անվանել է մեծ իշխան²², այդպես է Վաչե Ա-ն կոչվել նաև Գրիգոր վարդապետի հիշատակարանում²³: Վաչե Ա-ի ծոռներն ավելի որոշակի են նշել պապի զինվորական լինելու հանգամանքը: Քուրդ Բ Անբերդեցու՝ Կարբիի հաղթականար-զանգակատան հարավային պատի վրա փորագրված արձանագրությունում (1338 թ.) բառացիորեն նշված է. «...Քուրդ Անբերդեցի...թոռն Անբերդեցի Վաչէ իշխանի, առն քաջի եւ պատերազմողի»²⁴: 1350 թ. Քուրդ Բ-ի որդի Թեոդոս Չրքինը Հովհաննավանքում արձանագրել է.

¹⁹ Հ. Ղևոնդ Ալիշան, Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, 370 էջ:

²⁰ Ղաֆադարյան Կ., Սանահինի վանքը, էջ 176:

²¹ Պետրոսյանց Տ., Սաղմոսավանքի գրացուցակի գրվելու ժամանակը (ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1981, N 1, էջ 82-84), նույնի՝ Վաչուտյան իշխանական տան տոհմաճառը (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1981, N 3, էջ 130-147): նույնի՝ Թեղենյաց վանքը իբրև մշակութային կենտրոն (Պարմա-բանասիրական հանդես, 1982, N 1, էջ 121-129): Տե՛ս նաև Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 11, Ե., 1985, էջ 283 (Վաչե Ա), էջ 284 (Վաչուտյաններ):

²² Ապարանի Աստվածընկալ եկեղեցի (մեր հավաքածուից):

²³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյանը, Ե., 1984, էջ 82:

²⁴ Մեր հավաքածուից:

«Ես՝ Թէոյդոս, թոռն մեծ Քրդին, արի եւ քաջին Վ/ա/չէի»²⁵: Արի, քաջ, պատերազմող, մեծ իշխան արտահայտությունները պատվանուն կամ տիտղոսի հավելում չեն, որ տրվել են Վաչե Ա-ին, այլ նրա գործունեության վկան են ու հավաստումը:

Վաչե Ա-ի ծագումնաբանությունը պետք է կապել Հյուսիսային Հայաստանի հետ և նրա, ինչպես նաև տոհմի ավագագույն անդամների մեջ տեսնել Հյուսիսային Հայաստանի որևէ մանր իշխանական տան ներկայացուցչի: Թերևս հավանական է անվանի պատմաբան Հակոբ Մանանդյանի այն միտքը²⁶, որ Զաքարյանների կողմից Բագրատունյաց Հայաստանի ազատագրումից առաջ Շեդդադյանների տիրույթներում կային մեծ թվով մանր ազնվական տներ, որոնք որոշակի դեր էին խաղում Անիի կառավարման գործում, ինչպես նաև Շեդդադյանների զորքերի կազմում: Ահա հիմնականում սրանք անցնելով Վրաստան՝ մտան Զաքարյանների զորաբանակը և դրեցին Զաքարյան պետության հիմքը:

Վաչե Ա-ն ևս խիզախության և անձնագոհության շնորհիվ առաջ է քաշվել Զաքարյանների բանակում և դարձել նոր կազմավորված պետության ավատական խոշորագույն տներից մեկի հիմնադիրը: Որ Վաչեի նախնիները Հյուսիսային Հայաստանից են, լավագույնս հաստատում է և այն փաստը, որ Նիգ-Արագածոտնում իշխանավորելու տարիներին ևս Վաչե Ա-ն և իր կինը՝ Մամախաթունը, մշտապես կապված են եղել Հյուսիսային Հայաստանի, մասնավորապես Սանահինի և Հաղբատի հոգևոր ու մշակութային կենտրոնների հետ, այցելել, նվիրատվություններ են կատարել, հովանավորել նոր կառույցների շինարարությունը: Վաչե Ա-ի որդիներից Վաչուտ Բ-ի ժառանգները հիշվել են միայն Սանահինում, մյուս որդու՝ Քուրդ Ա-ի համար կին է ընտրվել Դսեղի Մամիկոնյան-Համազասպյան տոհմից, իսկ Քուրդ Ա-ի որդի Հասանի համար՝ Լոռիում ապրող Ուքանանց տոհմից: Հյուսիսային Հայաստանի հետ այսօրինակ կապվածությունն այլևս հանդես չեն բերել Քուրդ Ա-ի՝ Այրարատի կողմնակալություն-փոխարքայությունում ծնված ժառանգները:

1215-1220 թթ. ընթացքում Վաչե Ա-ի դրամագլխով կառուցվել է Մալարավանքի գավիթը²⁷, 1229 թ. Վաչե Ա-ն և Մամախաթունը կառուցել են Հռոմոսի եկեղեցու գրատուն-մատենադարանը, այդ նույն թվականին

²⁵ Ղաֆադարյան Կ., Հովհաննավանքը, էջ 92:

²⁶ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 161-162:

²⁷ Դիվան, պր. VI, էջ 186:

Մամախաթուն իշխանուհին Անի քաղաքի Իշխանի ակ վայրի՝ իր սեփական (գանձագին) ձիթհանքը նվիրել է Սանահինի վանքին²⁸:

Սանահինի մեծ գավթի ներսում, Վաչե Ա-ի՝ 1211 թ. շինարարական արձանագրության տակ փորագրված է թռռան՝ Վաչուտի որդի՝ Վաչե Գ-ի նվիրատվական արձանագրությունը, որով Վաչե Գ-ն հայտնել է. «Ես՝ Վաչե, որդի Վաչուտին, ետու զիմ դրամագին Բադալի այգին ի Շէնգալիթ ի Սանահնի Ս/ուր/բ Ա/ստուա/ծածինս»: Տված նվերի դիմաց Վաչե Գ-ն պատարագ է ստացել եղբոր՝ Դավիթ Գ-ի անունով²⁹: Արձանագրության գրվելու ժամանակը որոշելու համար ունենք միայն մեկ կովան, վանքի առաջնորդ Հովհաննեսի անունը: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Սանահինում Հովհաննես անունով երկու առաջնորդներ են եղել: 1221 թ. սկսած՝ հիշատակվում է Զաքարե և Իվանե եղբայրների քեռորդի Հովհաննեսը՝ 14-րդը³⁰, 1241թ. հետո՝ ևս մեկ Հովհաննես՝ 17-րդը: Վաչուտ Բ-ի որդի Վաչե Գ-ի արձանագրությունը, հավանաբար, գրվել է երկրորդի՝ Սանահինի վանքի 17-րդ առաջնորդ Հովհաննեսի³¹ տարիներին՝ 1241 թ. հետո:

Վաչուտյանների ծագումնաբանական խնդրի առնչությամբ քննելի է ևս մեկ վարկած: Այն կապված է Մակարավանքի գավթի կառուցման հետ: Գավթի ներսում, հյուսիսային պատին, լուսամուտից աջ փորագրված է. «Ես՝ Վաչե Անբերթեցի իշխանաց իշխան, ետու վեց հարիւր դահեկան ի շինութեան գալթիս ձեռամբ Գրիգոր վարդապետին եւ յառաջնորդութեան հար Դավթի»³²: Արձանագրությունից հետևում է, որ Վաչե Ա-ն գավթի կառուցման համար տվել է վեց հարյուր դահեկան կամ մոտ 2,5 կիլոգրամ ոսկի, որը սովորական նվիրատվություն չէ, այլ գավթի կառուցման հիմնական գումարը:

Ինչո՞վ կարող է պայմանավորված լինել Վաչե Ա-ի գործունեությունը Մակարավանքում: Կառուցելով Սանահինի գավիթը՝ Վաչե Ա-ն շնորհակալություն է հայտնել միայն Զաքարե Բ-ին, քանի որ Սանահինը գտնվում էր նրա տիրույթներում: Իսկ ահա Իվանե Ա-ի մեծահոգությանն ի պատասխան՝ նա կառուցել է Մակարավանքի գավիթը:

²⁸ Վիմական տարեգիր, կազմեց Կ. Կոստանյանց, Սանկր-Պետրերբուրգ, 1913, էջ 72:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 136:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 195:

³¹ Նույն տեղում:

³² Դիվան, պր. VI, էջ 186:

Վաչե Ա-ն կարող էր ծնունդով լինել այս կողմերից, տոհմական կապ ունենալ տեղական իշխանների հետ ու, մատուցած ծառայությունների համար ստանալով պաշտոն ու կոչում, իր հայրենիքում գավիթ կառուցեր: Մենք որոշակի կապ ենք տեսնում Մակարավանքի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատակալ քարին փորագրված՝ Յոհանեսի արձանագրության մեջ հիշատակված անունների և հետագայում Վաչուտյան տոհմում գործածված անունների միջև: Յոհանեսը եկեղեցին շինել է ծնողների՝ Վասակի և Շուշանի, եղբայրների՝ Հասանի և Վաչեի հիշատակին³³: Սակայն վարկածը հաստատելու համար անհրաժեշտ են նոր տեղեկություններ:

Այստեղ հետաքրքրական է ևս մեկ հանգամանք. արձանագրության սկզբնամասից պարզվում է, որ Վաչե Ա-ն գավթի շինության գումարը տվել է «ձեռամբ Գրիգոր վարդապետին»: Այս Գրիգոր վարդապետի ինքնությունը պարզելու բավարար հիմքեր չկան: Ս. Ավագյանը կարծում է, որ այս Գրիգորը կարող է լինել Մակարավանքի կառուցման առթիվ 1205 թ. պատրաստված խաչքարի արձանագրության մեջ հիշատակված Գրիգորը³⁴. «...եւ յառաջնորդութեան ս/ուր/բ ուխտիս Յոհանիսի եւ վարդապետիս Գրիգորոյ»³⁵: Սակայն կարծում ենք, որ այստեղ հիշատակված Գրիգոր վարդապետը հայտնի հոգևորական ու գիտնական, Սանահինի, Հառիճի վանքերի վանահայր, Աբաս իշխանի որդի Գրիգոր վարդապետն է:

Հառիճի վանքում փորագրված՝ Վաչե Ա-ի նվիրատվական արձանագրությունում կարդում ենք. «Ի ՈՐ /1221/: Ես՝ Վաչե, որդի Սարգսի եւ ամուսին իմ Մամախաթուն տուաք Բ այգի Սուրբ Աստուածածնիս ի Փարպի եւ ի Տաճատագեղ մեծ յուսով եւ միջնորդութեամբ Գրիգոր վարդապետի եւ սուրբ եղբարց հաստատեցին կաման Աստուծոյ»³⁶: Այս Գրիգոր վարդապետն առաջին անգամ հիշատակված է Սանահինի Վաչեաշեն գավթի հյուսիս-արևելյան կամարի թաղի վրա փորագրված 1211 թ. արձանագրությունում, որտեղ նշված է՝ «եւ Վարդան վարդապետն եւ հայր Գրիգոր»³⁷: 1214 թ. Գրիգոր վարդապետն աթոռակից է հիշվել Փիլիպոսին. «մե/ն/ք՝ առաջնորդ ս/ուր/բ ուխտիս Փիլիպոս հայր եւ Գրիգոր վարդա-

³³ Նույն տեղում, էջ 194:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 187:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 159:

³⁶ Ղաֆադարյան Կ., Սանահնի վանքը, էջ 129, նաև՝ 135, 174:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 122, նաև 121:

պետ»³⁸: 1215 թ. Գրիգոր վարդապետը հանդես է եկել որպես Սանահինի վանքի միանձնյա առաջնորդ³⁹: Սանահինում Գրիգորի առաջնորդությունը 1221-1229 թթ. ընդհատվել է (այդ տարիներին նա եղել է Հառիճի վանքի առաջնորդը, որտեղ ևս Վաչե Ա-ն նրա միջնորդությամբ նվիրատվություն է կատարել Հառիճի վանքին) և շարունակվել 1229 թ. մինչև 1234 թ.: Այս թվականին է փորագրված վերջին թվակիր արձանագրությունը⁴⁰: Ըստ Կարո Ղաֆադարյանի, Գրիգոր վարդապետը մահացել է 1234-1240 թթ. միջև: Մակարավանքում առկա է այս Գրիգոր վարդապետի՝ 1237 թ. մի արձանագրություն, որը փորագրված է Վաչե Ա-ի շինարարական-նվիրատվական արձանագրության տակ. «Ես՝ Գրիգոր վարդապետ որդի Աբասա իշխանի, մեծ յուսով միաբանեցա Ա/ստուա/ծածնիս եւ ետու պատուական գրեանք եւ խաչ մասամբ»⁴¹:

Կարծում ենք՝ որոշակի կապ կա Վաչե Ա-ի և Գրիգոր վարդապետի միջև. նրանք երկուսն էլ սերում են Տաշիր-Ձորագետից կամ Կայան գավառից, հնարավոր է՝ ազգականներ են: Այսօրինակ եզրակացության հիմք տալիս են Սանահինում, Հառիճում, Մակարավանքում նրանց համատեղ գործելու վկայությունները: Տեղական իշխանական տոհմերի հետ Վաչե Ա-ի արյունակցական կապի հավանականությանը մղում է և այն հանգամանքը, որ Մակարավանքի եկեղեցու բեմառաջքի աստղաձև զարդանախշի մեջ քանդակվել է Վաչե Ա-ի՝ իրար վրա կանգնած և իրար սիրող էգ ու արու արծիվների պատկերով զինանշանը:

Վաչե Ա-ի կինն է Մամախաթուն իշխանուհին: Վերջինիս մոր՝ Վախախի անունն այլուր հիշատակված է, իսկ հոր անունը ճշտորեն հայտնի չէ: Ըստ Հռոմոսի գրատան շինարարական արձանագրության⁴² և Տեղերի եկեղեցու 1213 թ. մի կիսաեղծ արձանագրության⁴³, այն Ապուսեիր է, իսկ ըստ Թեղենյաց վանքի գավթի նվիրատվական արձանագրության՝ Հասան⁴⁴: Հնարավոր է, որ Մամախաթուն իշխանուհու հայրն ունեցել է երկու անուն:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 116 /արձ. 33/, էջ 123 /արձ. 46/, էջ 128 /արձ. 49/, էջ 130 /արձ. 52/, էջ 134 /արձ. 58/, էջ 135 /արձ. 59/, էջ 161 /արձ. 127/:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 161:

⁴⁰ Դիվան, պր. VI, էջ 188:

⁴¹ Վիմական տարեգիր, էջ 72:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Կարապետյան Ս., Տեղերի վանքը (Վարձք, 2013, N 10, էջ 18):

⁴⁴ Հայրենել է պապմաքան, վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանը:

Տեղերի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու ներսում, հարավային պատի վրա, խորանի մուտքին կից փորագրված է. «ի նաւակատե/ա/ց ս/ուր/բ Տիրամարն մատուցանի պատարագ ամենայն խորանս Վախախին, մար Մամախաթունին՝ շինողին եկեղեցոյս»⁴⁵:

Վախախի և Հասանի մասին այլ հիշատակություն չունենք: Հնարավոր է՝ նույնն են Սանահինի Վաչեաշեն մեծ գավթի հյուսիսային նավի մյուս կամարի վրա 1221 թ. նվիրատվական արձանագրության հեղինակներ Հասանի և Վախախի հետ⁴⁶: Հասան և Վախախ ամուսինները Սանահինի վանքին մեկ օրավար հող են նվիրել հայրենի Ծաղեր գյուղի Շատարևանք հանդամասից: Այս նույնացումը թեական է. կատարում ենք՝ նկատի ունենալով, որ փորագրված է Վաչեաշեն գավթում, Վաչե Ա-ի քույր Վանենիի արձանագրության մոտ:

Վաչե Ա-ի որդիներն են Քուրդ Ա-ն և Վաչուտ Բ-ն⁴⁷: Քուրդ Ա-ն, սկսած 1220-ական թթ., գործակցել է Վաչե Ա-ի հետ և ամիրի պաշտոնով եղել է կողմնակալության-փոխարքայության երկրորդ դեմքը կամ հոր գահակիցը:

Այրարատյան կողմնակալ-փոխարքա Վաչե Ա-ն ինքնակալ էր, ուներ զորաբանակ, զինանշան⁴⁸, դրոշ, հրամանակատարներ ու ծառայականներ:

Վաչե Ա-ն մահացել և թաղվել է Հովհաննավանքի Կաթողիկե եկեղեցում. «Եւ ինքն իշխանն Վաչէ վաղճանեալ դնի ի մէջ եկեղեցոյն՝ առաջի գրաբեմբին՝ ի դրան խորանին՝ հարաւակողմն, որոյ հանգիստ եւ արքայութիւն պարգեւեցի ի Քրիստոս»⁴⁹:

⁴⁵ Մեր հավաքածուից: Տե՛ս նաև Մուրադյան Մ., Վախախի խաչքարը (Բանբեր երևանի համալսարանի, 1987, N 1, էջ 208-211):

⁴⁶ Ղաֆադարյան Կ., Սանահնի վանքը, էջ 133:

⁴⁷ Յովսէփեանց Գ., Խաղբակեանք, Բ հրատ., Լիբանան, Անթիլիաս, 1969, էջ 314:

⁴⁸ Տե՛ս Պետրոսյանց Տ., Հայկական իշխանական զինանշաններ, Ե., 2005, Վաչուտյանների զինանշանը, էջ 54-58:

⁴⁹ Զաքարիա Քանաքեղցի, Պարմութիւն, էջ 183-184:

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ВАЧУТЯНОВ

ПЕТРОСЯНЦ Т.М.

Резюме

В начале XIII века династия Закарян превратила Айраратскую губернию в наместничество, передав его сыну одного из своих полководцев – Ваче А Вачутяну с присвоением ему титула князя князей. Патриархи Айраратского наместничества на протяжении почти трех десятилетий играли важную роль в армянской действительности в период правления Закарян, а также монгольского господства.

THE ORIGIN OF VACHOUTYANS

T. PETROSYANC

Abstract

At the beginning of the 13th century, the Zakaryans changed the liberated Ayrarat province into vicegerency, and passed it to one of their generals, the son of Sargis-Vache I Vachoutyan. The patriarchs of the Ayrarat vicegerency played an important role in the period of Zakaryan's rule as well as under the Mongol domination over a century.